

III. PARADIGMÁK ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSÉBEN

AZ IDEÁLIS TÍPUS ÉS A PARADIGMA-FOGALOM LEHETŐSÉGEI

KISS ENDRE DSc, egyetemi tanár, filozófia történész
ELTE OR-ZSE
E-mail: andkiss@hu.inter.net

DOI: <http://doi.org/10.23716/MTT.5.2022.11>

Absztrakt

Hármas szempontunk reményeink szerint alkalmasnak bizonyult e paradigma-küzdelem, mint ideális típus értelmezésére. Első szempontunk a paradigmák küzdelme mögött álló politikai, tudomány- és filozófiapolitikai, világnézeti háttérre vonatkozott. Amikor a valódi vita megvalósult (a hatvanas évek közepén-végén), a politikai dimenzió már teljesen markáns és világos volt, az viszont nagyon nagy horderejű tényezőnek bizonyult. A filozófiai küzdelem politikai is volt, de nem a politikai antagonizmus, de a szimbolikus politika értelmében. Adorno nem vállalta nyíltan hegel-marxizmusát, Popper vállalta az antikommunista neoliberalizmust. A hatvanas évek vitájának közönsége egyébként nem vette érdemileg figyelembe a saját szerepük szelektivitásától való elhatárolódást. Második szempontunk a paradigmák állandó érintkezésének tényéből indult ki. Az állandó érintkezés feltevésének az az előfeltétele, hogy az eltérő paradigmák érdemileg ugyanarra a tárgyi szférára vonatkozzanak. A pozitívizmus-vita kivételesen hosszú előtörténete harmonikusan beleillik a modellnek ebbe a dimenziójába. A hatvanas évek vitái tehát bizonyos értelemben nem is az ötvenes, de a harmincas évek folytatásai is voltak. Modellünk harmadik pontja egy-egy nagy paradigmaváltási küzdelmek immanens jelentősége volt. Az immanencia tiszta világában mindkét pozíció nem csupán egy-egy paradigmát, de egy-egy paradigma-csoportot vagy -családot képvisel, és ez a képviselő egyáltalán nem szimbolikus. Ez igazi paradigma-küzdelem, ha nagy mértékben és sokszorosan helyettesítő jellegű is, de maga a reprezentatív szerep nem szimbolikus.

Kulcsszavak: Kuhn, paradigma, Frankfurti Iskola, kritikai racionalizmus, pozitívizmus-vita, tudományos közösség

---

Kuhn paradigmaelmélete ma már megbízható történelmi távlatban helyezkedik el a jelen javarészt megváltozott tudományelméleti vitáitól. Értelmezésének nyitott kérdései a legtöbb esetben már nem közvetlenek, de gyakorlatilag már az egész tudományelméleti vita egyre újabb és újabb kérdésfeltevéseinek összefüggéseiben jelennek meg, ami az aktuális megismerési érdekeltség egyre *közvetettebbé* váló mivoltát jelenti.

A *közvetlen* megközelítés markáns és egyben már befejezett megállapításokhoz is eljuthat. *Kuhn* koncepciójának célkitűzése és struktúrája nemcsak harmonikusan illett bele a hatvanas évek eleji nagy tudományelméleti viták felívelő szakaszának lényeges problémáiba, de e szakaszon belül markáns és maradandó eredményt is hozott. Ezzel az eredménnyel azonosítanánk a paradigmának azt a felfogását, amit *Kuhn* a *flogiszton*-elmélet alapján általánosított formában is kimond.

Igazságtartalmának nem az elméleten belül megjelenített mozzanatok adják minősítő összetevőit, de az alapvető példának kiválasztott esettanulmánytól esetleg fellépő eltérések is. Az eredeti paradigmaelmélet nemcsak eredeti, nemcsak progresszív módon illik bele a vita akkori fázisába, de tartalmilag is helyes, emiatt elvileg általánosítható is lehetne.

A helyzet azonban az, hogy nem tudjuk eldönteni, hogy az eredeti „mag”-elmélet általánosítható-e vagy sem. Az általánosíthatóság akadálya, mint utaltunk rá, kívül van az elmélet belső körén, s *a konkrét paradigmaváltás konkrét feltételrendszerének függvénye*. Az eredeti paradigma-elméleti eljárás csak azokra az esetekre lenne általánosítható, amelyek a tudományfejlődés olyan konkrét fordulatait választják esettanulmánynak, amelyek minden lényeges szempontból megegyeznek (más szóval strukturálisan *izomorf helyzetben* vannak) a *Kuhn* által választott példával.

Ez különleges helyzetet teremt. Elválik egymástól a példaként választott paradigma önmagában vett tudományelméleti legitimitása és a hasonló esetekre vonatkoztatható alkalmazhatóság ésszerűsége.

Számba kell vennünk a *kuhn-i* ideáltipikus példa (a *flogiszton*-elmélet) vezérfogalmaiból összeállítható elemek készletét, és azt kell megvizsgálnunk, hogy egy másik vizsgált paradigmaváltás szakszerű meghatározásakor az ott azonosítható fogalmi készlet megfeleltethető-e a *kuhn-i* ideáltípus összetevőinek fogalmi megjelenítésével.

S ez lesz az a pont, ahol a tudománytörténet egyes szakaszaiban az egyes esetek, amelyek lehetnek akár a *Kuhn* által választott példa történelmi kortársai is, várhatóan nem fognak megegyezni a *kuhni* paradigmaváltás szerkezetével. Ha pedig ez így van, már nem lehet közvetlenül érvényesnek tekinteni a *kuhn-i* paradigmaelmélet alapformáját a tudománytörténet más példáira nézve.

Nemcsak általánosságban tételezhető fel, hogy az egyes tudományok és az egyes korszakok eltérő összefüggéseiben (a paradigmaváltásban érdemi részt vállaló tényezők konkrét összefüggésében) ez a típusú paradigmaváltási elmélet a maga eredeti formájában már nem érvényes, de maga ez a szűkebb értelmezés is csak akkor lehet átvihető más paradigmaváltások magyarázatára, ha azokban a változásokban konkrétan résztvevő és egyben meghatározó összetevők érdemileg megegyeznek a kuhn-i példa elemszerkezetével. Feltételezhető, hogy ez a megfelelés az időben és tartamilag hozzá közelebb álló eseteknél is inkább csak a véletlen játékának eredménye lehet.

Hasonlóan legitimnek tűnhet az eredeti paradigma valamivel kevésbé egzakt értelmezése is. Ezen azt értjük, hogy az eredeti kuhn-i magyarázat vezető fogalmai és képzetei jól használhatóak paradigmák, illetve paradigmaváltások értelmezésekor abban az esetben is, ha nem tekintjük a szoros paradigmaelméletet az eredeti formájában alkalmazhatónak a kutatómunka és a történelmi fejlődés során szelektált paradigmaváltások maradéktalan magyarázatára.

Az elmúlt majdnem hét évtizedben meglepően kevés érzékenység jelent meg a maradéktalan alkalmazhatóság, illetve az alap-megközelítések részleges, de mégis termékeny felhasználhatósága közötti *specifikus különbség* iránt, jóllehet ennek a „rés”-nek éppen tudományelméleti szempontból kivételesen nagy lenne a jelentősége. Ez a szempont a legérzékenyebb éppen erre *a maradéktalan igazságtartalom és a gyakorlatban való többé-kevésbé lehetséges pozitív felhasználhatóság közötti arra a különbségre, amelynek pozitivitása nem feltétlenül épül már az elmélet teljes igazságtartalmára.*

Nyilvánvaló, hogy paradigma válsága, a tudományos közösség egyértelmű vagy majdnem egyértelmű állásfoglalása, egy külső versenytárs erőteljesebb fellépése a periférián és az ehhez hasonló kuhn-i mozzanatok nagyon is segíthetnek értelmezni egy-egy paradigmaváltást, ha nem is pontosan a maguk tiszta formájában. De ezt az alapösszefüggést másképpen is meg lehet fogalmazni. Kuhn, mindenféle irónia nélkül szólva, *igen jó esettanulmányt választott.* Más szóval, és ismét irónia nélkül mondva, igen ügyesnek, egyenesen szerencsésnek bizonyult alapvető példája megválasztásakor.

A flogisztonelmélet igen kevés számú lényeges tényezőt tartalmaz, és a tudományos élet, vagyis a tudományos közösség kivételesen jól szervezett működését is képes demonstrálni. A versengő paradigmák közötti különbség mindenki számára evidens, s nemcsak igazolható gyakorlata, de még közvetlen gyakorlati jelentősége is van, amely képes gondoskodni arról, hogy a tudományos eredmény megváltozása akadály nélkül jusson be a köztudatba. Éppen a *kémia* az a tudomány, amelynek fejlődése ebben a korszakban jó eséllyel írható le a szűkebben értelmezett kuhn-i paradigmaelmélettel.

Számos tudományból, számos korszakból számos példát tudunk felidézni arra, hogy mivel jár az, ha ez az eredeti elméletet környező feltételrendszer másképpen szerveződik meg, ha például a fontos összetevők száma nagyobb, vagy az ellentétes nézetek valóságmagyarázó szerepe sem gyengül kritikusan.

Ehhez a komplexumhoz tartozik annak végtelen változatgazdagsága is, hogy maguknak a szereplőknek a viselkedése sem feltétlenül kiszámítható a paradigmaelmélet értelmében. Egy-egy paradigma megváltozásában a tudományok és a korszakok nagy számát tekintve, rendkívül sok mozzanat *játszhat* közre. Ez ellen természetesen egyik paradigmaelmélet sincs védve, mégis korlátozhatják e paradigma érvényét. Példaként arra utalunk, hogy mind *Keynes* udvariasan, szinte egyetértően hivatkozott *von Hayek* közgazdasági fő művére, mind pedig fordítva, *von Hayek* ugyanígy tett *Keynes* művével. Ezzel szinte maguk támasztanak akadályokat a paradigmahatárok világos felismerése előtt. Természetesen ezzel nem azt akartuk mondani, hogy ne bírálták is volna egymást, ebben mindenképpen *von Hayek* járt inkább az élen.¹

A kuhn-i paradigmaelmélet a maga korában nemcsak egy konkrét problémát akart megoldani, de szerény és visszafogott külsőségek között kivételesen tudatos és igényes mintát is kívánt adni a tudományfejlődés akkor sokszorosan aktuális problémájára. Eredeti tartalma nagyra törő elképzelés volt. Sokat mondhat ebből a szempontból a címben szereplő két fogalom, az egyik a *forradalom*, a másik a *struktúra*. Nem lehetett feltétlenül pedánsan szándékos, de a két fogalom együttes felhasználásával Kuhn egyszerre hivatkozik a kor tudományfejlődésének és filozófiájának mindkét, egyként meghatározó egyidejű irányzatára, a *neomarxizmusra* és a *strukturáliszmusra*. Magában a címben felfedezhetünk azonban még egy további, harmadik, mind a kor, mind a tudományelmélet számára releváns utalást is: amikor ugyanis a *tudományos forradalmak szerkezetéről* beszélt, félreérthetetlenül szóba hozza a kor egyik további legnagyobb dilemmáját, a *strukturáliszmus és a történetiség sorsszerű szembenállását* is.

E két irányzatra való együttes utalás nem lehet véletlen, mai szemmel talán már fel sem tűnik. Az az eredeti kuhn-i paradigma tehát, amelyet nem tekintünk feltétel nélkül általánosíthatónak, mélyen beépült a 60-as évek gondolkodásának kreatív irányzatai közé.

A változás struktúráját akarta leírni, a változásra a neomarxizmus problémája is utal, majd ezt még forradalomnak is nevezi. Kuhn átvesz egy

¹ A Kuhn művének megjelenését követő vita-hullámok nagyságrendje miatt különösen is felhívjuk a figyelmet arra, hogy tanulmányunkban, ha csak ezt külön nem hangsúlyozzuk, a mű *első kiadását* tartjuk szem előtt

neomarxista elemet, majd rögtön felhasználja azt a strukturalizmus megváltoztatására is, hiszen a kor egyik legnagyobb vitája akörül folyik, hogy a strukturalizmus elhanyagolja a történetiséget, ami az iskola hegemoniájának az akkor vita szerint (vagy azt is mondhatnánk, hogy az akkori paradigma szerint) legnagyobb hiányossága.²

A közvetlen tudománytörténeti tartalom munkálkodva Kuhn a 60-as évek fogalmai szerint kettős átalakítást hajt végre két egymással versengő, egyaránt hegemonnak tekinthető áramlaton. A történelmi távlat és azóta megtett fejlődés magyarázza, hogy az akkori módszertani forradalom elemei jórészt ismeretlenné váltak. Ez az alaphelyzet azonban újabb „rejtélyek” felfedezéséhez is vezethet.

Külön feladat lenne megvizsgálni, vajon az akkori, de azóta érdemileg a feledés homályába merült módszertani forradalom szorosabb kapcsolatban áll-e azzal a ténnyel, ami gondolatmenetünk központjában áll, azaz hogy kiválóan sikerülő, jól megválasztott, pontosan kidolgozott alap-paradigmaváltás miért nem alkalmazható olyan esetekre is, amelyekben a paradigmaváltásban résztvevő mozzanatok, feltételek száma és összetétele érdemileg eltér a Kuhn választotta példától.

Kuhn középponti fogalmai erőteljesen meghatározták a tudományelméleti problémákat. A tudománytörténet számára nem kevésbé fontos, hogy az az alaptörténet, amelyben Kuhn a paradigmaváltást leírja, amelyben tehát keverednek egymással a neomarxizmus és strukturalizmus elemei, a 60-as évek első felében a tudomány valóságos pozitivitását is megváltoztatta. Erre a legjobb példa a *tudományos közösségek* szerepének hangsúlyozása, ami mára már teljesen elterjedt elemnek számíthat.

***

A *filozófiai* paradigmaváltásokat legalább is az 1945 utáni történelemben célszerű (ha esetleg csak átmenetileg is) a *társadalomtudományi* paradigmaváltásokkal egy-típusú jelenségnek tekinteni. Ez az átmenetinek szánt beosztás megfelelő erőmunkálatok után mindkét irányban ki is tágítható, hiszen e két terület paradigmaváltásai problémák nélkül összehasonlíthatóak lehetnek a diszciplínák ennél is szélesebb körének paradigmaváltásaival is. Komoly érvek hozhatóak fel amellet, hogy éppen a hasonlóságok miatt csak a kutatás egy bizonyos előrehaladott állapotában válasszuk el egymástól a filozófiai és elméleti alapokra épülő társadalomtudományok

²E gondolat ebben a szövegösszefüggésben semmiféle kapcsolatban nem áll a kumulatív tudományfejlődéssel folytatott vitával.

paradigmaváltásainak kutatását. E meg gondolást széleskörűen alátámaszthatja éppen választott példánk, az ú.n. *pozitivizmus-vita*.

Választott témánk, az úgynevezett *pozitivizmus-vita*, azaz a másik nevén tudománylogikai vita a német társadalomtudományban, példaszerű módon igazolhatja ezt a átmeneti tézist.

Nem igazán gyakori a tudományok ilyen mérvű egymásba való átmenete, ebben az esetben mind a két oldalon a vezető résztvevők részéről már eleve biztosítva volt a többszörös tudományos identitás. Az egykori marxista Popper a *Bécsi Kör* tudományfilozófiájának képviselője után történetfilozófiai és politikai filozófiai művekkel is előlépett, miközben a másik oldalon Adorno ugyancsak több évtizedes tevékenységével egy sor demonstratív példáját teremtette meg a filozófia és a szociológia lehetséges kapcsolatának is. Mind a két oldal egyenként is, de egymáshoz való polémikus kapcsolatukban is a 60-as évek elejére már kivételesen hosszú múltra tekinthet vissza.

A pozitivizmus-vita rekonstrukciójában megpróbálkoztunk egy *vázlatos modell* felállításával. Ezt a modellt az 1945 utáni korszak filozófiai és társadalomtudományi, egymáshoz nagyon közel álló, egymásba gyakran átcsapó paradigmaváltásainak világára tekintjük érvényesnek. Ha ebből kiindulva most egy pillantást vetünk az ezredforduló évtizedeire, nem túlságosan szerencsés módon filozófia és társadalomtudományok itt érzékelhető közeli kapcsolódásába immár az *ideológia* jelensége is bekapcsolódik. Természetesen maga az ideológia is változtatja a maga arculatát, és emiatt az itt szóban forgó ideológiának nem is kell tökéletesen olyan sajátosságokkal rendelkeznie, mint a 60-as évek, vagy a 30-as évek ideológiáinak.

Ezt a fejlődést semmiképpen sem tekintjük szerencsésnek, ráadásul az ideológia szakadatlan alakváltozásai még pótlólagos nehézségeket is jelentenek egy későbbi folyamat rekonstrukciójához. Ennek érzékeltetésére elegendő arra gondolnunk, mekkora *felfogásbeli*, de *szisztematikus* távolságban is vannak a posztmodern ideológia változatai például a modern ideológiáktól. Nagyon sokan ezért nem is képesek még elementáris formájukban sem felismerni a posztmodern ideológiákat, mint ideológiákat. Leegyszerűsítetten kifejezve, ahol a posztmodern ideológiai szerepben jelenik meg, ott nem ismerik fel az ideológiát, mert a posztmodern ideológia alaktana annyira eltér a klasszikus vagy a modern ideológia felépítésétől.

Aktuális modellünk a paradigmaváltás rekonstrukciójakor három különböző összefüggés egyidejű állását vizsgálja.

Az *első* összefüggés *politikai* vagy tudománypolitikai. Ez annak a kérdésnek az érvényesítését jelenti, hogy az egymással versenyző két paradigma között vannak-e releváns politikai különbségek, amelyben a

politika kifejezést a lehető legtágabban értjük. Ilyen különbség lehet aktuálisan releváns politikai különbség, a két versengő paradigma vezetőinek politikai felfogásbeli különbsége, a politikai múlt értelmezésének különbsége, a meghirdetett politikai célok különbsége és így tovább. Látni fogjuk, hogy a pozitívizmus-vita esetében minden felszíni látszat ellenére a politikai különbségek nagyobbak nem is lehettek volna, még annak ellenére is, hogy maga a paradigmák helyessége körül folyó vita *mélyen filozófiai, azaz immanens.* A fenti politikai áttételek sokban realizált lehetőségei mégis világos politikai arculatot adtak a végül „végleges”-nek tekintett két álláspontnak, a vita egészének hosszú története pedig az átmenetek nagy száma miatt éppen a két „végleges” álláspont meghatározását teszi nehezzé.

Politika és immanens filozófia viszonya ebben a konkrét vitában mindenképpen különleges állapot a tudománytörténetben. Ennek háttere sem kevésbé lényeges azonban, amennyiben maga a vita az 1945-ig Németországban maradt és a Hitler ellenes emigrációból 1945 után visszatért volt emigráns szociológusok politikai ellentétének talaján épül ki. Egyszerre a politikai és az intézményesen tudományos újrakezdés írja elő ezt a vita-sorozatot, amelynek egyes fázisaiban a későbbi fejlemények még egyáltalán nem láthatóak, miközben a vita addigi eredményei is menet közben gyakran átértékelődnek.

Ez a valóban univerzális konfliktus egyébként magyarázatot ad a paradigmaváltások történetében amúgy igen ritka szélsőséges ellentétekre is. A két tudóscsoport között a politikai gyökerű ellentétek szélesebbek nem is lehettek volna, miközben mindkét csoport politikai-állampolgári szinten legitim volt, s az újrakezdésnek is meg kellett indulnia. Ezt a felszínen senki sem vonta kétségbe, de a két nagy csoportot a számos örökölt eltéréseken kívül az is elválasztotta egymástól, hogy a *Frankfurti Iskola* hatalmas nagyságrendű, általános erkölcsi, egyenesen, ha kimondatlanul is, nemzetpedagógiai üzeneteket is bele akart vinni a vitába, amelyek hivatása az volt, hogy Németországban ne történhessen meg még egyszer az, ami éppen azelőtt megtörtént.³ De a szembenállás ezen kívül magában foglalta a legcsupaszabb egzisztenciális konfliktusokat is, hiszen a korábbi rendszerrel való valamilyen fokú együttműködés sok társadalomtudósnak kettétörhette volna pályáját. Magától értetődően felölelte a szembenállás a módszertani alapkérdéseket is, a legkézenfekvőbb szempontból azért, mert a tudomány nyelve is olyan mértékben és ráadásul nem is egyszeresen volt átpolitizálva, hogy különösen a

³ Különösen is érdekessé teheti ezt a helyzetet, hogy ez most egy baloldali nemzetpolitika és nemzetnevelés volt, miközben ezek a megközelítések rendre a tradicionalista, a konzervatív vagy éppen a jobboldali eszmeiség alapjain jönnek létre.

vita első korszakaiban számos esetben sor arra is, hogy a felek egyenesen klasszikus Mannheim Károly-i ideológiagyánút fogalmazzanak meg egymással szemben. Egy a hitlerizmus alatt elfogadott vagy akár csak megtúrt elméletre felépített társadalomtudomány nem lehetett kompatibilis egy, a tudatosan demokratikus vagy éppen a kommunista társadalmat megalapozó ideológiára felépített kutatói módszertannal. A pozitívizmus-vita története nemcsak igazolja, de alá is támasztja, sőt, extrém módon meg is testesíti a paradigmaváltás modelljében jelzett politikai, illetve politikatudományi komponens jelentőségét. Mivel magának az intézményes vitának, több fejezetből álló előtörténete van, ebbe az előtörténetbe nemcsak 1945 előtti (!) eseményeket kell beleértünk, de a közvetlenül az 50-es évek elején meginduló szervezeti előkészületeket is. Egyáltalán nem véletlen, hogy már akkor több sikertelen nekifutás után (!) az a *Dahrendorf* veszi kezébe a tudománypolitikai szervezést, akit mind a két fél el tud fogadni, s aki ebben az időben már nemcsak Angliában él, de az 1945 előtt emigráló (és családjával átmenetileg 1945-ban Németországba visszatérő) *jobboldali szociáldemokrata* miliőhöz tartozik, s akinek politikai háttere az adott körülményekhez képest ezért még mindig a leoptimálisabban tudott közvetíteni a két nagy csoport között.

A modell *második* eleme a paradigmák közötti *különbség* specifikuma. E különbség tárgyalásakor elsőként azt kell előfeltételeznünk, hogy az az addigi tudománytörténetbe beágyazott *közös tárgyi és módszertani* szférák természetes alapzatán alakult ki. Értelemszerűen feltételeznünk kell tehát, hogy az egymással versengő két legfontosabb paradigma *ugyanabban a tudományban érdemileg ugyanarra a tárgyi szférára vonatkozik*. Igen sok paradigmaváltás esetében ez a közös tárgyi szféra magától értetődően megjelenik. Mindenképpen és szubjektív becsléseink szerint korántsem ritkán vannak azonban olyan esetek is, amikor a tudomány alapjaira is vonatkozó értelmezési félreértések lépnek fel, ami miatt az egymással harcoló paradigmák voltaképpen már nem is teljesen ugyanarra a tárgyi szférára vonatkoznak, küzdelmük emiatt könnyen átléphet a *tetszőlegesség* szférájába, ezért voltaképpen irrelevánssá is válhat, még ha valamilyen okból közben nagyobb nyilvánosságot is kapott talán még a tudományos közösség sem jelzi a tudomány alapjaira vonatkozó differenciák relativizáló hatását.

Két paradigma eltérő heurisztikus módszertanának, arra épülő igazságtartalmának korrekt esetben egy közös tárgyi szféra összefüggésében kell összevetésre kerülnie. Ekkor nevezhető meg, hogy miben áll az egyik és miben a másik paradigma különösége. A mi esetünkben az Adorno-féle álláspont egy magas szintre fejlesztett interdiszciplináris, kultúrkritikai és történetfilozófiailag is sokszorosán földúsított hegel-marxizmus volt. Popper

esetében a paradigma legmélyebb, sokban továbbfejlesztett kiindulópontja a 20-as és 30-as évek Bécsi Körének logikai empirizmusa volt, amelyet Popper azután jelentékeny kritikában is részesített. A vita végső fázisának lényeges elemévé vált, hogy a vita első hullámaiban Adorno is inkább még a pozitívizmus *kritikájának* látja Popper álláspontját, hogy azután a végső fázisban új fordulatot adjon az egész vitának azzal, hogy Popper és a Bécsi Kör eltéréseit immár a *pozitívizmuson belüli ellentéteknek* minősítse át, s Poppert ezért ezek után már pozitivistaként támadhassa. *A 60-as évek pozitívizmus-vitájában tehát egy differenciált hegel-marxizmus áll szemben egy olyan kritikai racionalizmussal, amelynek alapvető kategorizációja a vita alatt igen releváns módon megváltozik.* A filozófiai fundamentumokat tekintve tehát találni olyan metszeteket, amelyeket szemlélve ez a vita valóságos paradigma-harc volt (természetesen olyan értelmezés is lehetséges, amelyik a tárgyai szférák fundamentális különbözőségét hangsúlyozza).

A modell *harmadik* eleme a paradigmaváltási küzdelem *aktuális* jelentősége. Az aktuális jelentőség látszólag külsődleges elem a paradigmaváltások rekonstrukciójában, már csak azért is, mert egy ilyen küzdelem valóságosan teljes frontvonala különlegesen is sok tényezőtől függ, amelyek reflexiója ismét új vitát nyithat az egyes elemek szinkrón „aktualitása”-nak ténybeli igazságát illetően. Egy konkrét korszakban azonban ez a jelentőség a kortársak számára jóval magától értetődőbb, mint a későbbi kutató számára, a jelen hatalma könnyebben differenciál, mint a történelmi rekonstrukció szolid munkája. Arról van a jelen számára szó, hogy átüti-e egy paradigmaváltási harc azt a plafont, amelyik az illető fordulatot az egész tudomány, illetve az egész kor számára aktuálisan meghatározóvá teszi-e vagy sem. Könnyebb megérteni e jelentőség lehetségesen aktuális szerepét és funkcióját akkor, ha arra az egyszerű tényre gondolunk, hogy *a nemzetközi filozófiai életben minden korszakban igen sok paradigma kerül szembe igen sok más paradigmával.* A rengeteg érintkezés, a rengeteg vita, a rengeteg interakció azonban egyáltalán nem vezet szükségszerűen paradigmaváltáshoz, hiszen ezek a szembenállások, jóllehet állandóan folynak, nem minden esetben bizonyulnak olyan fontosságúnak, hogy két egymással érintkező felfogás között megindítsák a paradigmaváltás különleges küzdelmét.

A tudományos élet gyakorlatában nagyon gyakran előfordul, hogy paradigmák sűrűn és intenzíven érintkeznek egymással. Ez azonban maga a természetes helyzet, hiszen akár egy tudományos folyóiratban egymás társaságában lehet feltalálni több paradigmát is, miközben az olvasó akár egy mindezeketől eltérő paradigma szemszögéből is olvashatja ugyanazt a folyóiratot.

A párhuzamosan művelt paradigmák száma egy-egy tudományon belül és egyes tudományos korszakokban igen eltérő lehet. A paradigmák érintkezése tudatosítja a paradigmák különbségét, de konfliktusait is, anélkül, hogy ebből a tudományos hétköznapiakban kifejtett konfliktus keletkezne. Éppen ezért van fontossága annak, hogy a valódi paradigmaváltások esetében egy-egy paradigmakonfliktus valóságos tudományos jelentőségre tegyen szert. Ezért a valódi paradigma-küzdelmek kiemelkedő események egy-egy tudomány történetében.

Amíg első szempontunkban annak igyekeztünk hangot adni, hogy egy-egy valódi paradigmaváltó küzdelem szinte mindig rendelkezik politikai és világnézeti, azaz társadalmi jelentőséggel is, úgy most annak kiemelése van soron, hogy egy valódi paradigmaváltás két pólusa az adott tudomány további sorsát is meghatározhatja/meghatározza. Ha tehát az első megjegyzés a *külső* jelentőséget hangsúlyozta, e harmadik megjegyzés a kiemelkedő *belső*, *immanens* jelentőséget.

Említettük az egyes tudományok és egyes tudományos korszakok közötti különbségek meghatározó szerepét. E különbségek gyakran annyira eltérően alapozzák meg a paradigmák egymással folytatott harcát, illetve az esetleges paradigmaváltásokat, hogy azok után nem mindig könnyű felismerni az eredeti kuhn-i paradigmaelmélet körvonalait.

Kuhn amúgy is igen jó példát választott paradigmaelmélete demonstrálására, amiért választását egyenesen „szerencsés kezű”-nek is nevezhetjük. A természettudomány korai korszakában egy viszonylag egységes és jól integrált tudományos közösséget, egy áttekinthető problémát, két markánsan eltérő paradigmátikus ajánlatot vett alapul. A tudományok különbségéről szólva természetesen eleve nyilvánvaló, hogy döntő különbség van a természettudományok és az összes más tudomány között, és ismét újabb különbségek támadnak például e két tudománycsoport és a filozófia között.

A természettudományok ökonómiája és egyben a gyakorlati-technikai felhasználhatósággal való igen szoros kapcsolata mintegy *láthatatlan* kézként választja ki a paradigmátikus szembenállásokat, miközben például a történelemtudomány ugyanahhoz a kitüntetett történelmi eseményhez egyidejűleg akár többféle paradigmával is közelíthet. Ezt a példát alapul véve még általánosságban is jóval nehezebb a történelemtudomány paradigmaváltásról beszélni, aminthogy jóval nehezebb itt definiálni magának a paradigmának a fogalmát is.

Vajon egy *történész* objektívált értékrendszere már önálló paradigma-e? Vajon a történelmi folyamatok mélyén működő erők kiválasztása és megnevezése már önálló paradigmát alapít-e meg? Ilyen alapon még azt is

kétségbe lehetne vonni, hogy a legszélsőségesebb és emiatt nyilván nem is a legtermékenyebb historiográfiai viták valójában két paradigma között folynak-e? Egy vulgármarxista más történelmi mozzanatok szelekciója alapján rekonstruálja a történelmet, mint egy szellemtörténész, de ettől ez már két paradigma-e? Nemcsak elvileg, de az egyes történészek konkrét reflexív szövegeinek elemzése alapján is igazolható lenne, hogy egyáltalán nincs kizárva, hogy a teljesen végigvitt vulgármarxista kiindulás egyszer majd elérkezik a legpároltabb szellemi folyamatok értelmezéséhez, miközben ennek ellenkezője sincs kizárva, hiszen a szellemtörténet is kitűzheti maga elé azt a célt, hogy saját kiindulópontjából jusson el a társadalmi munkamegosztás vagy például a politikai osztálykülönbségek elemzésének lehetőségéhez.

A történelemtudományban elvi határai is lehetnek tehát a klasszikus paradigma-fogalom használatának. Világos, hogy az egyes megközelítések különböznek egymástól, az viszont nem egyértelmű, hogy két megközelítés abban az értelemben zárná-e ki egymást, mint a kuhn-i paradigma-elmélet példájában a két ottani paradigma, amelyek közül csak az egyik lehet helyes, hiszen az egyik helyessége automatikusan maga után vonja a másik hamisságát. Itt az egyik paradigma a lényeges koordinátákat figyelembe véve igaz, a másik pedig hamis.

Az ideológia és általában a tudomány értelmező reflexiói iránti érdeklődés korszakaiban számos ilyen vitát folytattak le, anélkül azonban, hogy meggyőzően el tudták volna dönteni, hogy például a reneszánsz festészet társadalomtörténeti vagy szellemtörténeti magyarázata közül az egyik el tudja-e venni a másik igazságtartalmát.

Még ennél is különösebb helyzetbe kerül az *irodalomtudomány*. Két olyan alapvető kiindulópont, mint pólus, között jön létre, amelyek már a kezdet kezdetén implicit módon ellentétes tartalmakat fogalmaznak meg. *Egyfelől* nemcsak tudományos közvélekedés, de hétköznapi evidencia is az⁴, hogy az irodalom az egyes műalkotásokban él, az egyes műalkotások definíció szerint öntörvényűek, egyediek, vagy más szóval „külön világot alkotnak”. Ennek kétségbevonása *szentségtörés* lenne az irodalomtudomány világában. *A másik oldalon* világos, elsősorban a közelmúltat szem előtt tartva az, hogy tekintélyes számú és igen ambiciózus irodalomelméleti, irodalomértelmező iskola lépett színre azzal a nyilvánosan meghirdetett belső bizonyossággal, hogy ők, az ő értelmezésük, úgy, ahogy vannak, már paradigmát alkotnak.

Ha betű szerint értelmeznénk erre az esetre a modernizált kuhn-i paradigmaelméletet, azt kellene mondanunk, hogy ebben az esetben a fenti

⁴ S az, hogy ezt gyakran elfelejtették, semmit sem változtat a tényeken.

ellentmondás új oldalról is megmutatkozik. Ha ugyanis egyik vagy másik irodalomelméleti iskola valóban képes lenne arra, hogy létrehozza egy-egy mű adekvát, azaz egyedül igaz, értelmezését, akkor az így létrejövő adekvát értelmezés magától értetődő módon nyomban ki is zárná a többi iskola értelmezéseit.

A probléma az irodalomelmélet esetében azonban nem csak ez. Az is dilemma, hogy amennyiben komolyan vennénk a végső értelmezés tényét, akkor visszamenőleg tevőlegesen meg is változtatnánk a műalkotásról alkotott kiinduló definíciókat, sőt, ki is oltanánk azt. Egy valóban tökéletes értelmezés ugyanis végérvényesen megsemmisítené azt a definíciót is, miszerint a műalkotás öntörvényű, egyedi és kimeríthetetlen jelentések hordozója is. Ezek után megmarad a kérdés, vajon jogos-e az egyes irodalomelméleti iskolákat paradigmának neveznünk. Ha ezt tennénk, további paradoxonokhoz jutnánk el. Ekkor az irodalomelmélet talaján olyan paradigma-fogalmat kellene bevezetnünk, amelyik definíció szerint nem képes a vizsgált tárgy végső értelmezéséhez eljutni.

A *filozófiatörténet* több szempontból még ennél is többrétűbb. Egyfelől a filozófia mindig is plurális volt, jóllehet maga a pluralizmus korok és társadalmak szerint nagyon is eltérő lehetett. Ezért ha a filozófiákat paradigmának fogjuk fel, valóban megtörténik az, hogy a paradigmák érintkezése, egymással való találkozása, a különbségek érzékelése és a különbségek közötti potenciális (látens) paradigma-küzdelem *mindennapi esemény*.

Ezért a filozófiában van a legnagyobb szerepe annak, amit az imént harmadik megjegyzésünkben fogalmaztunk meg. A filozófiai paradigmaváltásnak kell annyira jelentőssé, annyira meghatározóvá válnia az egész későbbi fejlődés számára, hogy egy ilyen paradigma-harcot feltétlenül meg kelljen vívni. Nyilvánvalóan, mivel most konkrétan a harmadik szempontra hivatkoztunk, ez a paradigma-harc ebben az összefüggésben kizárólag a filozófia belső érdekeit jeleníti meg, és nem érinti az első megjegyzésbe foglalt politikai és világnézeti, azaz társadalmi mozzanatokat. A plurális filozófiában mindig több vagy sok felfogás találkozhat, a filozófia történetének kivételes és szemünkben igen pozitív korszakai éppen azok, amelyekben egyszerre több irányzat körkörösén küzd egymással, azaz még az elismert pluralizmuson belül sem csak két iskola áll elsősorban egymással szemben, hanem öt-hat iskola egyidejűleg, okadatolhatóan, ugyanabban a történelmi korszakban az összes többi iskolával történetileg dokumentálható vitát folytat. Könnyű belátni, hogy a frontok e megsokszorozódása hány új heurisztikus lehetőséget jelent a filozófia számára.

Természetesen, mint láttuk, itt is önállóan megállapítandó kritériumok szabják meg, mit nevezzünk paradigmaváltásnak, mint ahogy azt is különös kritériumok döntenek el, hogy éppen melyik két irányzat harca válik olyanná, amelyek tulajdonságai kielégítik a paradigmaváltásnak a harmadik megjegyzésben foglalt feltételeit.

A modern filozófia egymást követő évtizedeiben egy újabb változás is megjelenik a kuhn-i paradigma-elmélethez képest. Ez a változás is a *pluralizmussal* áll kapcsolatban.

A modern filozófia egymást követő évtizedei ugyanis egyre bővítik egymással kapcsolatban álló paradigmák számát. Ebben a komplex egymás mellett élésben nem lehet a filozófia terjedelmét határosnak tekinteni. E szempont jelentőségét akkor láthatjuk például, ha Kuhn klasszikus *flogisztón*-elméletével hasonlítjuk össze. Amikor az akkori, klasszikus paradigma-váltás lezajlott, tekintetbe véve az akkori kémia terjedelmének behatárolt mivoltát, magától értetődő (és magától értetődően kötelező) érvényű volt, hogy a győztes paradigmát ez a tudomány átvegye. Ha tehát komolyan vesszük a kuhn-i paradigmát, arra is kell következtetnünk, hogy a győztes paradigma éppen győzelménél fogva belátható időig uralkodni is fog (amíg nem jön egy újabb győztes paradigma).

Ebben az összefüggésben értékelődik fel a filozófia (esetleg más tudományok) terjedelmének behatárolhatatlansága. E miatt megtörténhet, hogy a győztes paradigma az immár nem behatárolt tudományágon belül már nem tud tartósan uralkodni, azaz, *az egyik paradigma győzelme a másik felett némi átmeneti korszak után akár a harmadik paradigmának is kikaparhatta a hegemonia gesztenyéjét.*

Kuhn fogalmai annak ellenére is erőteljes meghatároztak tudományelméleti problémákat, hogy az elmélet érdemileg változatlan formában nehezen általánosítható. A tudománytörténet számára nem kevésbé fontos az is, hogy az az alaptörténet, amelyben Kuhn a paradigmaváltást leírja, amely szemléletben tehát keverednek a neomarxizmus és strukturalizmus elemei, természetesen 60-as évek első felében a tudomány valóságos pozitivitását is megváltoztatta. Erre a legjobb példa a *tudományos közösségek* mára már teljesen elterjedt, szinte triviális, ha éppen nem közhelyszerű alkalmazása.

A tudományos közösségek szerepének kiemelése már az eredeti paradigma-elméletben különlegesen fontos szerepet játszott. A hatvanas évek elejének mind tágabb szociológiai környezetében, mind filozófiai tudatában a tudományos közösség spontán módon ugyan már létezett, de ez a létezés alkalmilag, spontánul és fogalmi szankcionálás híján működött. A működés

valósága tehát nem lehet kétséges, a tudományos közösségnek azonban nemcsak pontosan definiált fogalma nem létezett, de ennek megfelelően még társadalmi identitása és kollektív öntudata sem. Ennek a „Kuhn előtti” működésnek a tudomány- illetve a filozófiatörténet adatai adják meg alátámasztását, még ha természetesen ezek a kutatások nem nevezhetők mindenre kiterjedőnek.

Igazolható, hogy a lényeges tudományos felfedezések és új elméletek a tizenkilencedik század immár egyre nemzetközibb tudományos kommunikációban érvényesülni tudtak, de ebben a felemelkedésben a kuhn-i értelmezéshez közel álló tudományos közösségek csak hosszú távú és a későbbiekhez képest alkalmi szerepet játszottak. Tudományos közösségek helyett elismert tekintélyek állásfoglalásai alakították elsősorban egy-egy új felfedezés vagy elmélet elismerésének sorsát. Hasonló mechanizmusokon át valósultak meg az egyetemi meghívások, kevés és nagy befolyású vezető tudós döntött ezekben is, az ő felemelkedésük hátterét természetesen ugyancsak kutatni szükséges, miközben az ő tevékenységük sem felelt meg a későbbi kuhn-i elméletnek.

A történelem igen összetett képet mutat, az egyes paradigmák e történelmi időkben is egyesítenek tudósokat, és ezek a tudósok folytatnak is közös tevékenységet tudományos környezetükben, de a kuhn-i tudományos közösségek pontos definíciója szerinti létezés igen ritka jelenség, s még intellektuálisan is elsősorban az egzaktak tekinthető természettudományokban, ahol — hasonlóan a *flogisztón*-elmülethez — a helyes paradigma elfogadása élet-halál- kérdés a kutatás napi, azaz gyakorlati tevékenységének folytatásához.

A tudományos közösségek elméleti kiemelése a *szociológia környezet megváltozását* is mutatja a tudomány történetében. A tudomány jelenének megértése szempontjából Kuhn felismerése különösen is fontosnak bizonyul.

A tudományos közösségeknek valamilyen szinten van kontinuuus történelmük, Kuhn magyarázata azonban e tekintetben egyenesen forradalminak bizonyult.

A hatvanas évek elején a tudományos közösségek elmélete több nyomás alól szabadította fel egyszerre a tudományos működést. Egyrészt az állami tudomány-preferenciák alól, amelyek megjelenhettek mind közvetlen, mind pedig közvetett formában. Másrészt felszabadított az erős ideológiai preferenciák alól, amelyek akkor különlegesen is erősek voltak, részben éltek még az ötvenes évek hidegháborús ideológiái a maguk eredeti szimpla követeléseivel és nem lebecsülendő féltreállításokkal, miközben már erősen emelkedett az újbaloldal is, amelynek már további emelkedését is meg lehetett jósolni, és nyilvánvaló volt, hogy az újbaloldal súlypontjainak teljes

horizontális és vertikális rendszere egy sor tudomány módszertanába és eredményeibe követel majd beleszólást.

Kuhn tudományos közösség-felfogása látszólag csak az *intellektuális* oldalt emelte ki a paradigmaváltozások előidézésében, de valójában a *szociológiáit* is megalapozta, és ennek a kezdeményezésének átütő siker jutott osztályrészül. *A szociológiai realitás természetes alapjául szolgált az intellektuális jelentőségnek.*

Kuhn tudományos közössége iskolát teremtett, ezen kívül *önbeteljesítő jóslatnak* is bizonyult.

A hatvanas, de elsősorban a hetvenes évektől kezdve (ennek az eltolódásnak is érdemes lenne kutatói szemmel utánajárni) a tudományos közösségek megszervezték önmagukat. *Informális, sok esetben formális, sőt, nem kevés esetben ezeken az alapokon egyenesen intézményesülő közösségekké is változtak.* Ebben a korszakban ez kifejezetten *demokratizálta* a tudományt. Elhalványodtak a különbségek az egyes tudósok eredeti, háttére és társadalmi pozíciói között, demokratikusabbá vált a tudományos kommunikáció, a tudományos nyilvánosság kiszélesedett, a konferenciák száma és szervezésének szabadsága ugrásszerűen megnövekedett, demokratikusabbá váltak a publikálás feltételei, kialakult a *peer review* módszere, voltak intézetek és tanszékek, ahol már nem illett használni nyilvánosan a tudományos címeket. Ez a fejlődés jelentős szerepet játszott a felsőoktatás átalakulásában, a központi helyzetű vezető professzori szerep elhalványodásában, a meghatározott időkre választható ideiglenes vezetők fellépésében.

Értékelésünk szerint ez *elsősorban* (ha nem is teljes mértékben) Kuhn köpenyéből bújít elő. Nyilvánvalóan kellett e folyamathoz olyan más aktorok is (például állami szereplők), akik be tudtak illeszkedni ebbe a fejlődésbe.

A tudományos közösségek elmélete *önbeteljesítő elméleti jóslatnak* bizonyult. Napjainkra azonban már világos, hogy az átütő demokratizálás ennek a folyamatnak nem volt az utolsó állomása. Ez a fejlődési folyamat is mutált, hatalmas ugrásokon ment keresztül, még *a tudományos közösségek szociológiai szerepe is problematikussá vált.*

A hatvanas évek elejének viszonyai között az a tudományos közösség, ami Kuhn tizennyolcadik századból vett példájában döntő szerepet játszott a helyes paradigma meghatározásában, *szociológiailag és társadalmilag igen magas fokú legitimitással rendelkezett.* A tudományos közösség maga volt a *demokrácia a tudományban*, s ez után talán még utalni is felesleges 1989-re, azaz a liberális demokrácia világméretű győzelmére.

Az elmúlt harminc évben azonban a tudományos közösségek legitimitására épült tudományosság gyenge pontjai is láthatóvá váltak, amelyek magyarázhatóak természetesen az egyes szereplők inadekvát tevékenységével is, de ezzel a magyarázattal természetesen nem elégedhetünk meg.

A tudományos közösségek hatalmas legitimitása valóban érvényesült, mind az állammal, mind az ideológiákkal, mind pedig a többi erőcsoporttal szemben. Ez a legitimitás a nagy rivális erőket *önkorlátozásra* kényszerítette. Az állam önkorlátozását az eltelt időben bőségesen ellensúlyozta az államadósság tényéből kiinduló állandó anyagi visszavonulás a felsőoktatás és a kutatás világából. Ha ennek nem is minden részlete volt szándékos, az eladósodott és egyre kevesebbet vállaló állam mégsem járt rosszul a tudomány erős demokratizálódásával, hiszen immár *maga a tudományos közösség volt az, akinek menedzselni kellett az anyagi támogatások lefelé köröző spiráljából következő zsugorodási, öndestruktív folyamatokat*, ehhez a közösségnek meg is volt a legitimitása, az állam pedig sokban kívül tudott maradni az anomália társadalmi feldolgozásából. A szegényedés politikájában a tudományos közösségek legitimitása nem jött rosszul az államnak.

Hasonló volt a helyzet a nagy ideológiákkal kapcsolatban is. Az ő önkorlátozásuk az intellektuális érdeklődés növekvő hiányával lett egyenlő, a politikai szervezetek intellektuális élete elsorvadt, az értelmiségi kapcsolatok egy-egy mindentudó ideológus guru-jellegű futtatására korlátozódtak (*Blair-Giddens*), a nagy ideológiák eltűnését a társadalmi viták szférájából az egyházak szellemi aktivitásának körkörös megélénkülése követi.

De a tudományos közösségek hatalmas sikerének dialektikája és mutációja *magában a tudományos élet valóságában* mutatkozik meg legintenzívebben. A tudományos közösségek, miután megszabadulhattak befolyásra vágyó nagy riválisaiktól, fokról-fokra, ha tetszik, *észrevétlenül*, s nyilván, sokban öntudatlanul is, megindultak saját hatalmuk kiépítésének és megszilárdításának irányában. Egy-egy ilyen közösség irányítása idővel egy-egy csoport, s azon belül nem ritkán még egy-egy egyén kezébe is került. S mivel egy ilyen először kvázi- majd később valóságos hatalom még mindig teljesen legitim volt (senki nem szólt volna bele nyilvánosan), ezt a hatalmat értelemszerűen *használni is kezdték*, gyakran mások kirekesztésére vagy gyengítésére, az oktatás kézbe vételére, s ezáltal a tudományos utánpótlás „helyes” utakra terelésére, a tudományos orgánusok fölötti kontroll megszerzésére. Ebben a *peer review* rendszere immár egyáltalán nem bizonyul hatásos ellensúlynak, sőt, e rendszer a közösség érdekében való szervezett vagy akár individuálisan önkényes használata teljes mértékben élvezheti még az eredetileg kifejezetten demokratikus célzatú *anonimitás* előnyeit is.

Mindez nyilvánvalóan nem Kuhn felelőssége. A tudományos közösségek elmélete megélte a maga nagy, pozitív korszakát, majd megindult a lefelé haladás útján. S ne felejtjük el, az egész korszakban folyamatosan folyik a források relatív csökkentése az oktatás és a kutatás területén, s mindezt a tudományos közösségek vezényelhetik le. *Tevékenységük lassú negativitásba való átfordulása mára már a tudományos kutatás eredményességének akadálya.*

Az ú.n. „pozitivizmus-vitá”-t ideális típusként választottuk. A vita a maga különleges sajátosságai miatt, amelynek *epitheton ornansa* az volt, hogy „*pozitivizmus- vita német szociológiá*”-ban, miközben a vita alapvetően és paradigmaticusan filozófiai és filozófiai-módszertani volt, meg tudja világítani a paradigma-elmélet *valóságát*. A különleges vonások halmaza azonban olyan nagyságrendű, hogy azok nem is reprodukálhatóak ebben a tanulmányban. A bevezetőben felvázolt hármas szempont azonban mégis alkalmas lehet e paradigma-küzdelem, mint ideális típus értelmezésére.

Első szempontunk a paradigmák küzdelme mögött álló politikai, tudomány- és filozófiapolitikai, világnézeti háttérre vonatkozott. Az érzékeny félreértések elkerülése végett ismét hangsúlyozzuk, hogy a paradigmaelmélet és a paradigmák harca nyilvánvalóan *immanens* jelenség, a tudomány és a filozófia belső ügye. Ennek *tökéletes* ismeretében és elismerésével hangsúlyoztuk a *politikai* (világnézeti, stb.) dimenziót, mert kutatásaink azt bizonyítják, hogy a valódi és nyilvános paradigma-küzdelmek *ezen a tengelyen is* értelmezhetőek, a magyarázat itt az lehet, hogy az *immanens* küzdelemre rácsatlakoznak a külső aktorok, akaratok és érdekek.

A pozitívizmus-vita- esetében, *az immanencia teljes érvényben maradása mellett*, természetesen, a *politikai* (világnézeti, stb.) dimenzió is teljes mértékben igazolható. E vitának igen sok állomásból álló előtörténete volt (talán a harmincas évektől, ráadásul mindkét oldalon), amely összecsapások intenzitása nem érte el a paradigma-küzdelem nagyságrendjét. Amikor a valódi vita megvalósult (a hatvanas évek közepén-végén), a politikai dimenzió már teljesen markáns és világos volt, az viszont nagyon nagy horderejű tényezőnek bizonyult, hogy ez a politikai dimenzió új-típusú volt, s így inkább a politika szimbolikus terére, mint hétköznapi gyakorlatára hatott ki erősebben. A számos előzetes állomás esetén ugyancsak megtörténhetett volna a politikai rácsatlakozás, de amikor a vita valóban lefolyt, a legnagyobb mértékben megvolt, ráadásul *az a kor legnagyobb filozófiai küzdelmével, az újbaloldal, illetve a neoliberalizmus-neopozitivizmus antagonisztikus aktuális küzdelmével volt azonos*. A filozófiai küzdelem politikai is volt, de nem a politikai antagonizmus, de a szimbolikus politika értelmében.

A vita sajátosságai közé tartozik, hogy a két protagonista csak részben fedte le a két nagy álláspontot. Adorno nem vállalta nyíltan hegel-marxizmusát, a mozgásban lévő aktuális újbaloldalt pedig egyáltalán nem. Popper vállalta az antikommunista neoliberalizmust, de pozitívizmusból csak a saját változatával értett egyet.

A protagonisták részleges azonosulása, s ezzel csak részleges azonossága saját szerepükkel ténykérdés volt, amin volt nem érdemes vitatkozni, abban a vonatkozásban különösképpen nem, hogy a hatvanas évek vitájának közönsége nem vette érdemileg figyelembe a saját szerepük szelektivitásától való elhatárolódást. A komplexebb paradigmaviták (amelyek ismét nem a természettudományra jellemzőek elsősorban, jóllehet elsősorban a modern fizikában, így például a kvantum-elméletben már azt is el tudnánk képzelni) amúgy is rendre szelektálnak a protagonisták teljes álláspontján belül (Marx: „nem vagyok marxista”). A hatvanas évek pozitívizmus-vitája politikai filozófiai és filozófiai politikai vita is volt, miközben ismét hangsúlyoznunk kell az antagonista karakter elkerülését.

Vázlatos modellünk második szempontja a paradigmák *állandó érintkezésének* tényéből indult ki, amely élő tudományos valóság, s sokszor még a paradigmák harcához sem vezet el. Az állandó érintkezés feltevésének az az előfeltétele, hogy az eltérő paradigmák érdemileg ugyanarra a tárgyi szférára vonatkozzanak, hogy tehát a köztük lehetségesen kialakuló rivalizáció vagy harc valóban értelmes legyen. A pozitívizmus-vita kivételesen hosszú előtörténete harmonikusan beleillik a modellnek ebbe a dimenziójába, a két paradigma érintkezésében legalább harminc éves folyamatos történelmet mutathatunk ki. Ez a harminc év lehet sok vagy kevés, véleményünk szerint ebben az esetben sok, hiszen a filozófiai folyamatok is egyre gyorsulnak. Más oldalról azt is látni kell, hogy itt is érvényesül az európai és a világ-filozófiai fejlődésnek az a történelmi sajátossága, hogy ez a harminc év súlyos töréseken ment keresztül. Hitler hatalomra jutása megsemmisítette vagy menekülésre készítette a filozófia legtöbb színvonalas képviselőjét. Ezek egy része 1945 után visszatért Európába. *A hatvanas évek vitái tehát bizonyos értelemben nem is az ötvenes, de a harmincas évek folytatásai voltak*, s ebből a perspektívából nézve a harminc év nem igazán hosszú idő. Mindehhez tartozik, hogy mindkét fő protagonista maga is emigráns volt, de még az is, hogy ez a harminc éves időtartam mind „visszafelé”, mind „előrefelé” még meg is lenne hosszabbítható.

S végül e vázlatos modell *harmadik* pontja a nagy paradigmaváltási küzdelmek aktuális jelentősége. Ellentétben az *első* szemponttal, amelyik a (külső) rácsatlakozás aktusával növelheti a paradigmaváltás jelentőségét, az a

szempont teljesen *immanens*, teljesen és szigorúan az adott tudomány (filozófia, stb.) *belső* érdeke.

A hosszú és kivételes előtörténet, a rácsatlakozó politikai küzdelem majdhogynem világtörténelmi dimenziója könnyen háttérbe szoríthatja annak világos és egyértelmű felismerését, hogy a pozitívizmus-vitában maradéktalanul realizálódik ez a szempont. Az *immanencia tiszta világában mindkét pozíció nem csupán egy-egy paradigmát, de egy-egy paradigma-csoportot vagy -családot képvisel, és ez a képviselet egyáltalán nem szimbolikus*. Adorno mögött a hegel-marx-i filozófiai család egy olyan saját változata áll, amelyik ugyan hamisítatlanul adornói, de a filozófiai család alapvető vonásait felismerhetően és tudatosan képviseli. Majdhogynem szóról-szóra elmondható lenne ugyanez Popperről, aki mögött a pozitivista család egy olyan saját változata áll, amelyik hamisítatlanul popperi, de a filozófiai család alapvető vonásait felismerhetően és tudatosan képviseli. Ez igazi paradigma-küzdelem, ha nagy mértékben és sokszorosan *helyettesítő* jellegű is, de maga a reprezentatív szerep nem szimbolikus, itt igazi hegel-marxizmus áll igazi pozitívizmussal szemben.

Akkori szemmel nézve a vita nagyjából döntetlenre végződött. A Popper képviselte pozitívizmus (benne a Bécsi Kör saját eredetű kritikájával) az addigi európai filozófiában nem volt releváns áramlat, de az is kérdés lehet, hogy vajon az Adorno számos akkori filozófiai és nem-filozófiai megnyilvánulásában megfogalmazott rezignációja a baloldalisággal szemben, mennyire befolyásolta a pozitívizmus-vitában elért sokak szemében győztes teljesítményét.

Mindenesetre a vita rendezői jó munkát végeztek, a paradigmák számos korábbi találkozásával ellentétben *a hatvanas évek végének vitája vált valódi paradigmavitává, ha paradigmaváltássá nem is*.

Újabb fintora a történelemnek (amelynek ugyancsak nincs köze Kuhn paradigma-elméletéhez), hogy az újbaloldal lehanyaglásának a hetvenes évek közepén már nem volt köze a pozitívizmus-vitához, amelyben pontozással inkább Adorno lett volna a győztes, ha ő maga nem zárkózik el saját győzelmének képviseletétől.

Ideal Types and the Variety of Paradigms

Our three aspects revealed, as we hope, as appropriate to have interpreted this struggle of paradigms as ideal type.

Our first point of view referred to the public, finally to the political dimension of this debate. At the time of the realized dimension, this political dimension — in the last resort ! — fully articulated. The philosophical debate

represented also political contents. Adorno represented his Hegel's Marxism (although by no means transparent), while Popper fully represented the anti-communist neo-liberalism.

Our second aspect investigated the permanent contact of individual paradigms with each other and sought how both these struggling paradigms could select themselves out, why precisely they were able to emerge from the many paradigms being always fighting with each other.

The third aspect embraced the immanent dimension of this struggle of paradigms. In the world of the philosophical immanence, both positions did not only incarnate a paradigm, they personified also a family of paradigms and indeed not at all only symbolically. They appeared in a position of representation, they however did this not at all symbolically.

Keywords: paradigm change, Kuhn, Adorno , Popper, Positivism Discussion, scientific community

Megjegyzés:

Ebben a tanulmányban tartalmi okokból az irodalom-listát a MEGJEGYZÉS pótolja, itt megtalálhatóak a legfontosabb irodalmi adatok is.

Kuhn ideáltipikus műve: Kuhn, Thomas S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions* (1st ed.). University of Chicago Press. — A pozitívizmus-vita anyagának első kiadása: Adorno, Th., Albert, H., Dahrendorf, R., Habermas, J., Pilot, H., Popper, K., *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Darmstadt (Luchterhand) 1969. — A pozitívizmus-vita teljes történetének feldolgozási kísérlete: Hans-Joachim Dahms: *Positivismusstreit*. Die Auseinandersetzungen der Frankfurter Schule mit dem logischen Positivismus, dem amerikanischen Pragmatismus und dem Kritischen Rationalismus. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1994, ISBN 3518286587. — Adorno ekkori filozófusi személyiségéhez ld. Kiss Endre: Adorno – Auschwitz – költészet, in: *Ezredvég*, 2016/6, 2016 november–december, XXVI. évfolyam. 115–130.